

Няколко думи за Законите за устройството на съдилищата,
съдебните райони и териториалното разположение на съдилищата в България
(1878-1944 г.)

доц. д. и. н. Евгени Йочев

Инициативата да се постави на едно по-широко и разностранно обсъждане проблемът за съдебните райони и териториалното разположение на съдилищата е безспорно една добра идея. Макар и частен, този въпрос е важен и неговото обсъждане и решаване изисква един цялостен и многоаспектен подход, подчинен на главната цел – достъпно и справедливо правораздаване, близко до хората, осъществявано в една нормална и добра служебна и обществена среда, която осигурява самостоятелност, развитие и саморазвитие на съдиите.

Разбира се, както и преди години, така и днес, каквото и да говорим за съдебната реформа, колкото и цели да формулираме, тя няма да има успех, ако не изпълни най-важната си задача – да гарантира независимостта на съдебната власт и да върне доверието на обществото в нея. Българското съдийство и българските юристи са се сблъскали неведнъж с подобни трудни и неотложни проблеми и са успявали да излязат с чест от подобни ситуации. Доказателство за това са трите събора на българските правници, като една оригинална и специфична форма на единство и единодействие на отделните правни съсловия, както и дейността на Софийското юридическо дружество и на Българския юридически съюз, а по-късно – на Съюза на българските съдии и на Съюза на българските адвокати. Урокът е единство на правната общност и на гражданското общество в защита на независимостта на съдебната система.

Целта на статията е да разкрие подходите и начина на решаване на въпроса за съдебните райони и териториалното разположение на съдилищата през периода от Освобождението до 1944 г., да се очертаят някои закономерности, особености и изводи, които поради различните икономически и политически условия не могат да се възприемат и пренасят механично в наше време, но могат и трябва да се разглеждат като опит, който да се осмисли, за да не се повтарят негативните последици от него.

През тези 65 г. в зависимост от моделите, които се възприемат и прилагат, законодателната уредба на съдоустройството преминава през два периода. Първият е от

1880-1909 г. През този период се утвърждава руският модел. Това става със Законите за устройство на съдилищата, приети от Либералната партия и от Народната партия. Вторият период обхваща времето от 1910 г. до 1944 година. Със ЗИДЗУС от 1910 г. Демократическата партия възприема основни принципи и институти на западноевропейския съдоустройствен модел (италианския и френския), като: Висшия съдебен съвет, съдебния инспекторат, дисциплинарните съдилища, системата за назначаване и повишаване в длъжност. Новият модел получава по-нататъшно конкретизиране и утвърждаване със законите на коалиционното правителство на Народната и Прогресивнолибералната партия от 1911 г. и на Демократическия сговор – 1926 година.

Независимо от смяната на моделите, начинът на райониране на съдилища винаги следва административното деление на територията на страната и се ръководи от принципа за достъпно и близко до хората правосъдие. Конкретната уредба е предвидена в ЗУС.

През този недълъг период са приети три Закона за административното деление на територията на държавата – 1) от 23 май 1880 г.; 2) от 21 август 1882 г., утвърден от ДС по време на Режима на пълномощията; 3) от 17 май 1901 г., както и 1 указ № 179 от 19 май 1934 година.

За същото време са гласувани 5 Закона за устройство на съдилищата, но единствено ЗУС от 1880 г. и Наредбата-закон за устройството на съдилищата от 1934 г. са приети след настъпили промени в административното деление на територията на държавата и са свързани с тях. Същото може да се каже и за ЗУС на Държавния съвет от 1883 г., но той реално не влиза в сила.

Териториалното разположение на съдилищата не е сред проблемите, които са обект на остри политически дискусии и борби. Вниманието на партиите и на управляващите основно е насочено към уредбата и функционирането на съдебната система и конкретно към определяне на реда и условията за назначаване и повишаване в длъжност, както и за придобиване на несменяемост на съдиите, чрез които нормативни решения се търсят възможности и решения за намеса и контрол върху правораздаването. Това обяснява и стабилността, и липсата на резки и дълбоки промени в съдебното райониране до 1934 година.

След Освобождението от османско владичество, при ВРГУ територията на княжество България е разделена на 5 губернии: Софийска, Видинска, Търновска, Русенска и Варненска. Окръзите са 34. Съдебната система в Княжество България е организирана и функционира въз основа на Временните правила за устройство на съдебната част в България (ВСП).ⁱ В съответствие с тях се създават полюбовни, общи и особени съдилища.

Полюбовните (помирителни) съдилища се изграждат във всяко село. По своя състав, характер и функции те възпроизвеждат съществуващите до Освобождението обичайни съдебни органи, т. нар. старейски съдебни съвети. Това са непрофесионални съдебни органи, чиято основна задача е постигането на помирение между страните. В състава им влизат главите на религиозните общности и от 3 до 12 изборни членове за срок от 1 г. По този начин се утвърждава демократичното начало и народното участие в правораздаването на най-ниско равнище.

В началото на 1879 г. в страната са създадени 2851 полюбовни съдилища с участието на 8553 българи. По различни причини много села остават без такива съдилища.ⁱⁱ

Общи съдилища са окръжните и областните (губернските). Окръжните съдилища се създават на мястото на сформираните в хода на войната окръжни съдебни съвети, които заменят действащите до 1877 г. казалийски съдилища (казалийски съдебни съвети). В състава им влизат председател, трима постоянни членове и 12 изборни членове с мандат – една година. Постоянните и изборните членове имат еднакви права. Окръжните съдилища правораздават като първа инстанция на територията на съответния административен окръг. Окръзите обхващат териториите на бившите каази.

За разлика от помирителните и окръжните съдилища губернките (областните) съдилища са нови и непознати до тогава съдебни органи. Първият губернкски съд е открит в Пловдив на 1 август 1878 г. със заповед № 1 от 29 юли 1878 г. на императорския руски комисар княз Ал. Дондуков-Корсаков. На 20 август с. г. е открит губернкският съд в Сливен. През есента на 1878 г. са учредени областни съдилища в София, Русе, Видин, Търново и Варна. Година по-късно последните три са закрити (Указ № 13 от 31 август 1879 г.).ⁱⁱⁱ Мотивът, изложен в доклада на министъра на правосъдието Димитър Греков, е малкият брой дела през първите 6 месеца на годината: в Софийския губернкски съд те са 25, във Видинския – 40, във Варненския – 42, в Търновския – 47 и в Русенския – 52. Съставът

им включва: председател, двама постоянни съдии и шест изборни членове, с мандат от 1 година. Те действат като втора апелативна инстанция, въпреки че до приемането на ЗУС не се наричат апелативни. Юрисдикцията им се разпростира върху територията на областта или на няколко области.^{iv}

На 25 ноември 1878 г. със специална наредба, издадена от княз Дондуков-Корсаков, е учреден Върховият съд. Така триинстанционната съдебна система получава своя завършен вид.^v

Този модел на организация на съдебната система и райониране на съдилищата намира естествено развитие в първите съдоустройствени закони и се запазва през целия разглеждан период.

Първият ЗУС се приема едновременно със Закона за административното деление на Княжеството. Последният възпроизвежда модела, определен в чл. 3 на Търновската конституция, а именно – територията административно да се дели на окръжия, околии и общини.^{vi}

Със ЗУС от 2 юни 1880 г.^{vii} се решават два много важни проблема, които имат основополагащо значение за изграждането и развитието на съдебната система и териториалното разположение на съдилищата.

На първо място, това е усвояването на института на мировия съдия. В словото си при представянето на проекта в Народното събрание министър Христо Стоянов откровено заявява: „Ако не беше нуждата да въведеме в това устройство този институт, то и аз съм на мнение, че не щеше да се решава толкова скоро тоз законопроект; но треба да помислим големите нужди на народа, а личните самолюбия да оставим всякогаш на страна.“^{viii} Последните му думи звучат актуално и поучително.

На второ място, това е преодоляването на някои празноти и недостатъци на Временните съдебни правила и в частност въвеждането на прокурорския институт.

Водещ принцип при разработването на закона е съобразяването с потребностите на практиката – „да се поправя, това което практиката е показала за негодно“ при прилагането на действащите съдебни правила и „да допълня това, което практиката е показала за необходимо“.^{ix}

Първоизточник на ЗУС е Руският устав за устройство на съдебните учреждения от 1864 г. (ст. 1089, 1090-1099, 1101-1108).^x

Със ЗУС се създава една напълно изградена в йерархично отношение съдебна система. Според чл. 1 съдебната власт принадлежи на следните съдебни учреждения: 1) мирови съдии; 2) окръжни съдилища; 3) апелативни съдилища и 4) Върховен касационен съд.

Новият мирови съд заменя помирителните (полюбовни) съдилища, учредени с ВСП. Основанията за това са продиктувани от сериозните слабости и незадоволителните резултатите от тяхната дейност. Основната причина, разбира се, са безспорните предимства на мировия съд като най-евтин, бърз и близък до населението правораздавателен орган – предимства, доказани в практиката на Англия, Германия и на Русия.

С въвеждането на института на мировия съд се създава широката и стабилна основа на съдебната система. Запазва се помирителният характер на най-нисшата инстанция и близостта на правосъдието до населението както в териториален план, така и в чисто юридически аспект.^{xi} Реализират се принципите за достъп до правосъдие, близко, евтино и професионално правораздаване.

Министър Стоянов специално отбелязва, че „трябва да има съдия, който да е твърде близо до хората, които се съдят: който да може тоз час да свърши съдбата, която му се представя. Треба още да има съдии, които да могат да съдят ефективно: хората, които се съдят за обикновени работи, да не плащат много: и да нямат големи разноси онези, които отиват да търсят честта си или правото си. Такъв съд е Мировия съд: той е близо до народа: той е евтин почти безплатен.”.

Мировият съд е едноличен съд. Властта му се „ограничава в пространството на околията”. Законът за административното деление на Княжеството определя околията като административни единици с население от 20 000 до 40 000 жители. Те се подразделят на първостепенни и второстепенни. Първостепенни са всички ония, чиито седалища са в центровете на бившите окръзи. А второстепенни – останалите, които са образувани в резултат на административната реформа. Броят и границите на околията се определя от Министерския съвет (МС).^{xii}

Районът на всеки окръжен съд се разделя на няколко мирови околии, във всяка от които правораздава по един съдия. Съдебните участъци, както и техните седалища се

определят с особен закон, а когато няма такъв – с постановление на МС. Първоначално мирови съдилища се създават във всеки околийски център. По-късно с намаляването на броя на околииите такива съдилища се откриват и в някои не околийски градове, като част от тях нямат право да извършват нотариална дейност.

Особеност и отличителна черта на правораздавателния процес е извеждането на преден план на помирителната функция. Както мировият съдия, така и председателят на съдебния състав при окръжния съд имат задължението първо да потърсят възможностите за помиряване на страните. В съответствие с чл. 2 на Устава за гражданското съдопроизводство на мировите съдии – „мировий съдия може да разгледва всякакъв спор и граждански иск, ако и двете противни страни го помолят да им разгледва работата и да я реши по съвест. Решенията, които мировият съдия издаде след подобна молба, се считат окончателни и не подлежат на апел”. Правомощие да покани страни към помирение има и председателят на съдебния състав при окръжния съд, ако след устните обяснения на страните счете, че това е възможно.

Устройството, целите и дейността на мировите съдилища показват, че те „са били създадени първоначално, именно, като съдебно-помирителни учреждения”, чрез които се запазва близостта на правосъдието до населението.^{xiii} Това определя и изискването към мировите съдии да имат „висок нравствен авторитет” сред населението.

По силата на ЗУС броят на окръжните съдилища и на техните отделения, границите на окръзите им, както и участъците на съдебните следователи, се определят чрез особено разписание, а на членовете на съда и на съдебните следователи – с щата. Това се прави всяка година със закона за бюджета по предложение на министъра на правосъдието.

Съдилището на всеки окръжен съд е в съответния окръжен град и носи неговото име. Изключения са съдилищата, разположени в някои закрити окръжни центрове. Със Закона за административното деление на Княжеството от съществуващите 31 окръга 10 са закрити и присъединени към други. Това са: Самоковски, Дъбницки, Радомирски, Белградчишки, Никополски, Габровски, Еленски, Осман-Пазарски (Омуртагски), Балчишки и Х-Оглу-Пазарджишки. Новосъздадените 21 окръга са разделени на: първостепенни (5) – Софийски, Видински, Търновски, Русенски и Варненски; второстепенни (5) – Кюстендилски, Шуменски, Силистренски, Разградски и Ески-Джумайски (Търговище) и третостепенни (11) – Трънски, Берковишки, Ломски,

Оряховски, Врачански, Орханийски (Ботевградски), Ловешки, Плевенски, Свищовски, СевлиеВСки, ПроваДИЙСки. Разликата между тях е само в нееднаквиЯ щат и в съдържанието на дейностите, извършвани от окръжните управления.

Със ЗУС се утвърждават 10 съдебни окръга – Софийски, Видински, Търновски, Русенски и Варненски, които са първостепенни, и Кюстендилски, Врачански, Плевенски, Шуменски и Силистренски, които са второстепенни. Само територията на последните два съдебни окръга съвпада напълно с територията на административните окръзи, носещи тяхното име.

Месец по-късно с отделни укази (№ 327 и № 328 от 1 юли 1880 г. и № 484 от 26 август с. г. са определени съдебните околии във всеки съдебен окръг. Като цяло границите им съвпадат с административните околии, носещи същото име. Изключение от това правило са само 9 съдебни околии. В Софийския съдебен окръг са създадени 10 съдебни околии, във Видински – 4, в Търновски – 10, в Русенски – 7, във Варненски – 5, в Кюстендилски – 5, във Врачански – 6, в Плевенски – 6, в Шуменски – 6 и в Силистренски – 4. Общо – 63 съдебни околии, във всяка от които е назначен мирови съдия. Те са разделени на 3 степени. Основните критерии са: големина на територията, численост на населението, важност на центровете на околияте. Първостепенни са 6 съдебни околии (Софийската, Видинската, Търновската, Русенската, Варненската и Шуменската), второстепенни – 20 и третостепенни – 37. В бюджета за 1880 г. заплащането на мировите съдии е определено по следния начин: за мировите съдии в първостепенните околии – 4500 лв. годишна заплата, във второстепенните околии – 3600 лв. и в третостепенните околии – 3000 лв.^{xiv}

Броят на апелативните съдилища и границите на техните райони се определя също с особено разписание. Първоначално са открити такива съдилища в София и Русе, а след Съединението – и в Пловдив. Районът на Софийския апелативен съд обхваща територията на окръжните съдилища на бившите Софийска и Видинска губерния, а на Русенския апелативен съд – на окръжните съдилища на бившите Русенска, Варненска и Търновска губерния. Обсъждането на този въпрос бележи и началото на спора между Велико Търново и Русе относно местонахождението на апелативния съд. П. Р. Славейков счита, че е неоправдано в Търново, като център на една гъсто населена губерния, с много дела за апелация, да няма апелативен съд. Към този род аргументи той добавя и историческата слава на града – бивша столица на България. Все пак в

името на разбирателството предлага в Русе да се създаде търговски съд, а в Търново – апелативен.^{xv} Предложението му е отхвърлено. Година по-късно по доклад на министъра на правосъдието Георги Теохаров с Указ № 722 от 21 август 1881 г. в Търново е открит апелативен съд с едно отделение.^{xvi} Мотивите са, че Русенския апелативен съд има много работа, някои окръзи са твърде отдалечени от него и разходите на са големи – 37 600 лв. за година. След три месеца е открито още едно отделение (доклад № 203 от 23 XII 1881 г., указ № 1059) със следните аргументи: 1) Търново с неговата история и географско разположение е естествен център на централна България; 2) турското правителство дава предпочитание на Русе поради политически съображения и цели, които вече нямат значение; 3) в Търновски окръг има много промишлени и търговски градове; 4) броят на апелативните съдилища е малък и 5) необходимите средства са минимални. Търновският апелативен съд съществува до 1 май 1883 г. поради това, че законът от 18 февруари 1883 г. предвижда две апелативни съдилища – в София и Русе. С бюджета за 1893 финансова година в Търново е създаден отново апелативен съд с едно отделение и граници, които обхващат територията на Търновски, Севлиевски, Ловчански и Плевенски окръзи. С бюджета за 1895 г. той отново е закрит и районът му преминава към Русенския апелативен съд. Георги Губиделников обосновава решението със сравнително малкия съдебен район и подчертава, че създаването на съда идва да удовлетвори партийни и местни интереси и нужди.^{xvii} Случаят с Търновския апелативен съд е изключение и наистина в основата му стоят политически причини и тежнения, свързани с историческата слава на града.

Всъщност това е един от малкото спорове на такова равнище. Като цяло разногласията и политическите борби са на общинско равнище – за границите на отделните общини, създаване на нови, преминаване на отделни села от една към друга община.

Със ЗУС се създава и Върховен касационен съд (ВКС) като орган, осъществяващ висш съдебен надзор върху всички съдебни места и лица в Княжеството. Ведомството му „се простира върху цялото Княжество”. Така първият ЗУС запазва и утвърждава триинстанционния модел на правораздаване.

По време на Режима на пълномощията на 12 февруари 1883 г. е обнародван вторият ЗУС.^{xviii} Макар и публикуван, той реално не влиза в сила. Няколко месеца по-рано,

на 21 август 1892 г., влиза в сила новият Закон за административното деление територията на Княжество.^{xix} Броят на окръзите е определен на 14, от тях 4 са първи разряд, 4 – втори и 6 – трети. Околиците са намалени на 56, като броят на населението в тях се увеличава от 20 до 50 хиляди. Границите им се определят от общо заседание на окръжния управител, окръжния съвет и околийските началници. Решението се одобрява от Държавния съвет и се утвърждава с княжески указ. 31 от околиците са първи разряд, а останалите 26 – втори разряд.

С новия ЗУС се разширява системата от съдебни учреждения. Тя включва: „1) общинските съдове, учредени съобразно с общинския закон^{xx} и върху които настоящия закон не се приспособява; 2) мировите съдии; 3) окръжните съдове; 4) углавните съдове, които ще се устроят според закона за углавното съдопроизводство; 5) въззивните съдове, и 6) Върховният Кассационен Съд”.

Във всяка околия според конкретните нужди се назначават по един или няколко мирови съдии.

В главния град на всеки окръг се създава по един окръжен съд.

Апелативните съдилища се две – в София и Русе. Ведомството на Софийския апелативен съд се простира върху районите на Софийския, Кюстендилския, Видинския, Ломския и Врачанския окръжен съд. Русенският апелативен съд обхваща територията, върху която са разположени Русенският, Свищовският, Търновският, Плевенският, СевлиеВСкият, Силистренският, Разградският, Шуменският и Варненският окръжен съд.

ВКС се запазва като най-висша съдебна инстанция.

Няколко години след приемането на първия ЗУС съдебната система и териториалното разположение на съдилищата придобиват един стабилен и завършен вид. През 1887 г. в Княжеството има 92 мирови съдилища, 22 окръжни, 3 апелативни съдилища и ВКС. В тях са назначени 341 души – 139 съдии, 57 прокурори и техни заместници, 54 съдебни следователи и 94 мирови съдии, от всички тях само 67 са с юридическо образование.^{xxi}

Особено значение за по-нататъшното развитие на съдоустройството и районирането на съдилищата има ЗУС на Народната партия от 12.I.1899 г. с министър

на правосъдието Георги Згурев.^{xxii}

Той запазва действащите дотогава съдебни учреждения: мировите съдии, окръжните съдилища, апелативните съдилища и ВКС. Към тях са прибавени и общинските съдилища, учредени със закона от 18 декември 1887 г.^{xxiii} Тъй като те не се състоят от коронни съдии (съставът им включва кмета и двама съдебни заседатели, които се избират измежду общинските съветници), ЗУС „не се приспособява” спрямо тях.

Броят на окръжните съдилища, на отделенията, на членовете и на съдебните следователи при тях, както и пространството на окръзите им се определят с особени закони, разписания и годишния щат. Член 3 ЗУС предвижда окръзите на окръжните съдилища, районите на апелативните съдилища и, за първи път, участъците на мировите съдии, да се определят с особен закон. Целта е да се преустанови практиката да се закриват стари съдилища или да се откриват нови. Тя не се реализира поради това, че не се издават подобни закони.

Запазват се съществуващите апелативни съдилища в София, Русе и Пловдив. Броят на членовете им се определя с особен щат. В района на Софийския апелативен съд влизат окръзите: Софийски, Кюстендилски, Видински, Врачански и бившите Оряховски, Трънски и Ломски. Пловдивският апелативен съд обхваща границите на окръзите: Пловдивски, Старо-Загорски, Бургаски и бившите: Татар Пазарджишки, Хасковски и Сливенски. Ведомството на Русенския апелативен съд включва: Русенски, Търновски, Плевенски Шуменски, Варненски и бившите: Разградски, СевлиеВСки, Свищовски, Ловешки и Силистренски окръзи.

Така този трети съдоустройствен закон осигурява приемственост и гарантира развитие и стабилност на съдебната система и на териториалното разположение на съдилищата.

В началото на ХХ век, през 1901 г., е приет първият Закон за административното деление територията на Княжеството.^{xxiv} Запазват се основните административни единици – окръг, околия, община. Броят на окръзите е 12, от тях 6 са първи разряд (Бургас, Варна, Пловдив, Русе, София и Търново) и 6 – втори разряд (Видин, Враца, Кюстендил, Плевен, Стара Загора, Шумен). Околията са 70 и се делят на 3 разряда. Причините за съкращаването на броя на окръзите и на околията са не

само икономически, но и свързани с тяхното управление и самоуправление. Както отбелязва министър-председателят Петко Каравелов, „ние не свързваме цялото държавно управление с администрацията”. Това по думите му се отнася преди всичко за правосъдието, „защото то има особена логика, особени правила”. Той се обръща към народните представители с думите: не искайте административно управление, а местен съд. Подкрепяйки го, министърът на правосъдието д-р Ал. Радев подчертава, че създаването на големи окръзи е път към децентрализация”. Той отбелязва, че в по-големите околии ще има повече мирови съдии, като седалището на съда не е необходимо да бъде задължително в центъра на околията. Идеята е да се доближат съдилищата до хората и да се намалят парите за вознаграждения на свидетелите, които надминават годишно – 400 хиляди лева.^{xxv}

Правосъдната система навлиза в новото десетилетие с по-големи възможности и перспективи за развитие. Настъпват съществени количествени и качествени изменения в съдийския състав. През 1911 г. общият брой на съдиите, прокурорите и следователите достига 451, в т. ч. 317 съдии (131 мирови, 139 окръжни, 33 апелативни, 14 касационни), 83 прокурори и 51 съдебни следователи. От тях дипломирани юристи са 426 или 94,46 %. Без юридическо образование са един окръжен съдия, 6 съдебни следователи и 18 мирови съдии. Образователната и професионална подготовка оказва положително влияние върху нивото на правораздаване. Намалява относителният дял на жалбите, приети за основателни. Докато през 1887 г. ВКС намира за такива 27 % от касационните жалби, през 1911 г. те са 20,5 %.^{xxvi}

Законът за изменение и допълнение на някои членове от ЗУС на от 5.V.1910 г. (министър д-р Тодор Кръстев) и Законът за изменение и допълнение на някои членове от Закона за устройството на съдилищата от 30.XII.1911 г. (министър Петър Абрашев) запазват съществуващия ред на териториално разположение на съдилищата.

Най-съществени изменения в начина на определяне на районите на отделните съдилища настъпват след 20 г. на XX век. Те са следствие от политическите промени и стават част от осъществените радикални съдебни реформи. Началото се поставя със Закона за изменение някои членове от Закона за устройството на съдилищата на БЗНС от 29.VII.1922 г. (министър Петър Янев).^{xxvii}

Целта на реформата на земеделското правителство е засилване на административната власт на министъра на правосъдието и ограничаване автономията и независимостта на съдилищата.

Премахва се изискването окръзите на окръжните съдилища и районите на апелативните съдилища, участъците на мировите съдии, както и техните седалища да се определят с особен закон и се приема това да става със заповед на министъра на правосъдието. С постановление на МС се определя броят на окръжните съдилища и техните отделения, а също и броят на членовете им и на съдебните заседатели. Законът посочва точно броя на апелативните съдилища – три, като пространството на всеки се определя с особено разписание.

Всъщност, както се вижда, проблемът се свежда до това дали териториалното разположение на съдилищата и техния брой да се определя със закон или с постановление на МС по предложение на министъра на правосъдието. Той не е финансов, а по-скоро политически и организационен. Финансовият проблем се решава с щата. Но дори и тогава нещата опират не толкова до парите, колкото до възможността по този начин да бъдат намалени съставите на отделни съдилища и освободени или преместени някои съдии в т. ч. и несменяеми. До началото на 40-те години това е един от въпросите, по които Съюзът на българските съдии води постоянна и упорита битка с управляващите.

За дълбочината и мащабите на съдебната реформа на БЗНС говорят следните преобразования. Възприема се нов подход по отношение назначаването на длъжностните лица по съдебното ведомство. С указ се назначават само съдиите и прокурорите от ВКС, Административния съд и апелативните съдилища, както и председателите на окръжните съдилища. Останалите съдии (подпредседателите и членовете на окръжните съдилища и прокурорите при същите, мировите съдии, както и длъжностните лица) се назначават от министъра на правосъдието или от надлежния началник по реда указан в закона. Промяната е породена от сблъсъка между правителството и монарха и желанието на Ал. Стамболийски да ограничи влиянието му в съдебната система. По признанието на министър П. Янев „тия укази не са нито гаранция, нито нищо за стабилитета, а са просто една формалност, която е явно, че е излишна”^{xxviii}.

Текстът противоречи на съдържанието на чл. 164, който изисква всички съдии и прокурори да се уволняват с указ по представление на министъра на правосъдието. Той влиза в колизия и с чл. 13 от конституцията, което дава основание на П. Абрашев да каже, че нововъведението на чл. 9 „блещи с своята противоконституционност”.^{xxix} Ал. Стамболийски не вижда нищо нередно в този акт и го оправдава с многократното нарушаване на конституцията от буржоазните партии.^{xxx}

Към съществуващите съдебни учреждения е добавен и Върховният административен съд (ВАС). Разпоредбата на п. 68 от закона относно „устройството, контролата и начина на назначението и уволнението на съдиите и прокурорите..., както и на останалия служебен персонал” се отнася и за Върховния административен съд. Законът за административното правосъдие е отменен като самостоятелен закон и е включен в ЗУС след чл. 226. Съдът вече се именува Административен съд.

С цел поевтиняване и доближаване на правораздаването до селското население е приет Закон за подвижните мирови съдии от 6.VIII.1920 г. Член 1 изисква участъка на мировия съдия да се раздели на подучастъци, така че седалището на всеки един от тях да не отстои по-далече от 5-10 км. от населените места, които влизат в него. Мировият съдия е длъжен да насрочва и разглежда делата в подучастъците, избрани от страните по делото.

Подобен характер и цели има и Законът за селско-общинските съдилища от 11.V.1922 година. Селско-общинският се състои от 3 действителни (един от тях се избира за председател) и 3 запасни съдии. Всички съдии са изборни. Те получават възнаграждение от общината. Законът задължава съда първо да се опита да постигне доброволно споразумение между страните (чл. 15) и при неуспех да разгледа делото по възможност в едно заседание (чл. 16). Преди да постанови решението, той трябва отново „да се постарее да спогоди страните”. Съдът решава делото по съвест, въз основа на обстоятелствата по делото. Селско-общинският съд облекчава мировите съдии с освобождаването им от дребните процеси. Министър Янев го разглежда като „функция на истинското народовластие”.

Четвъртият Закон за устройството на съдилищата на Демократическия сговор от 2.I.1926 г.^{xxxii} премахва като цяло измененията, направени от земеделското правителство, но запазва някои от тях. Участъците и седалищата на мировите съдии, както и окръзите и районите на окръжните и на апелативните съдилища се определят от

съответния по-горен съд в общо разпоредително заседание. Определението на съда подлежи на одобрение от министъра на правосъдието. Броят на окръжните съдилища, на техните отделения и на действителните им членове се определя с особен закон.

Запазват се броят, съставът, структурата и съдебните райони на апелативните съдилища. Те са три: в София, Пловдив и Русе.

Интерес представляват мислите, изказани от главния прокурор на ВКС Светослав Велчев в реферата му „Предпоставки за добро и бързо правосъдие“, четен пред Третия събор на правниците (7 май 1926 г.). Той счита, че мирови и окръжни съдилища трябва да има само в такива центрове, към които тежнеят и другите интереси на населението. Според него „откриването на окръжни съдилища с малки състави и с незначително число дела следва да се избягва, тъй като колкото и да е съблазнителна мисълта за близостта на съда до населението, във всяко друго отношение те полза не принасят и дори са вредни“. Аргументите в полза на откриването на такива съдилища според него, „ако и да имат в основата си близостта на населението до съда, всъщност се диктуват от интересите на малък брой лица, когато населението се лишава от добър съд“. Той предлага да се направи ново деление на територията на царството в съдебно отношение „въз основа на началото на централизация“.^{xxxii} Съборът не взема отношение по този въпрос.

На практика това предложение стои в основата на най-радикалната съдебна реформа, осъществена от правителството на Кимон Георгиев (същият е и министър на правосъдието). Тя започва веднага след преврата от 19 май 1934 година. Това е единствената и цялостна реформа на съществуващата до тогава уредба на районирането на съдилищата.

Кабинетът на „Звено“ продължава авторитарните тенденции в българския политически живот, породили се след 1923 година. То предприема решителни действия за ликвидиране на демократичните основи и традиции в уредбата на държавата и нейния политически живот, поставени с Търновската конституция. Разпуснато е XXIII ОНС. Осъществени са радикални промени в местното управление. Прекратени са мандатите на всички градски и селски общински съвети. На мястото на съществуващите окръзи са създадени 7 области.^{xxxiii} Разтурени са съществуващите партийно-политически организации. Започва формирането на държавните, политически

и обществени структури, призвани да осъществят „всестранната обнова на страната”. Полага се началото на създаването на нов тип политическа система – алтернативна на буржоазната демокрация.^{xxxiv}

Търновската конституция е по същество отново суспендирана, макар и да не е отменена формално. По признанието на Ал. Цанков тя съществува „само проформа”.^{xxxv} Основни текстове от нея не се спазват, а други са открито потъпкани не само от правителството на деветнайсетомайците, но и от всички следващи правителства до м. май 1938 година.^{xxxvi}

Сред „неотложните и спасителни за страната задачи” правителството на К. Георгиев поставя и осъществяването на реформи в правосъдието.^{xxxvii} Те обхващат съдоустройството, гражданското и углавното съдопроизводство. Съдебната реформа е наложена и от промените в административно-териториалното деление на страната. Тя е част от преустройството на държавния, политическия и обществения строй, основано върху идеологията и целите на новата власт.

В центъра на реформата в правосъдието се поставя приемането на „ново деление на територията на царството в съдебно отношение въз основа на началото на централизацията”. Целта е постигането на „по-бързо, по-евтино и по-достъпно правосъдие”

Правителството предвижда: 1) Разширяване на съдебната компетентност на селския кмет – до 2000 лв. за граждански искиове и до 500 лв. – за глоби; 2) съкращаване на мировите съдилища до едно околийско съдилище във всяка околия, което да има по-широка гражданска и углавна компетентност; 3) прегрупиране на окръжните съдилища в областни.^{xxxviii}

Едновременно с Наредбата-закон за устройството на съдилищата от 12.XI.1934 г. са публикувани и наредбите-законови за административното правосъдие, за общинските съдилища, и тези за изменение и допълнение на гражданското и на углавното съдопроизводство.^{xxxix} Те са правната основа на съдебната реформа и показват нейната дълбочина, характер и мащаби.

С Наредбата-закон за устройството на съдилищата се създават нови съдебни органи и се формира нова съдебна система. Тя включва: околийските, областните, апелативните съдилища и ВКС. Околийските съдилища се изграждат на мястото на

мировите, а областните – на мястото на окръжните съдилища. Ведомството на околийските, областните и апелативните съдилища се простира върху околии, области и райони. Територията на околийските съдилища съвпада с тази на околийските управления, а на областните съдилища – с пространството на административните области. С Указ № 179 от 23 май 1934 г. на мястото на съществуващите окръзи са създадени 7 области: Софийска област – със Софийски и Кюстендилски окръг и от Петрички окръг – околииите Св. Врач, Горна Джумая и Петрич; Врачанска област – с Врачански и Видински окръг; Плевенска област – с Плевенски и Търновски окръг; Шуменска област – с Шуменски, Русенски и Варненски окръг; Пловдивска област – с Пловдивски и Пашмаклийски (Смолянски) окръг и от Петрички окръг – околииите Неврокоп (Гоце Делчев) и Разлог; Старо-Загорска област – със Ст. Загорски, Хасковски и Мъстанлийски (Момчилградски) окръг и Бургаска област с Бургаски, Сливенски и Ямболски окръг.^{xl}

Определени са съдебните граници и на трите апелативни съдилища. Софийският апелативен съд обхваща Софийска и Врачанска административни области. Районът на Русенския апелативен съд се простира върху Плевенската и Шуменската административни области. Ведомството на Пловдивския апелативен съд съвпада с територията на Пловдивската, Старо-Загорската и Бургаската административни области.

Във всяка община се учредява общински съд, чието устройство и компетенции се уреждат с Наредбата-закон за общинските съдилища от 6 ноември 1934 г.^{xli} С нея се утвърждава мястото и значението на общинския съд в съдоустройствения модел и в съдебната карта на страната. Новият общински съд се отличава с някои особености. Службата на общинския съд се изпълнява от общинския кмет, а в общините, които са седалище на административна околия от един или повече общински съдии. За такива се назначават лица, които отговарят на изискванията за съдии, предвидени в НЗУС (висше правно образование, прекаран стаж и издържан държавен изпит). Назначават се от министъра на вътрешните работи и народното здраве. Основната функция на съда е помиряване на страните. Общинският съдия се ръководи от съответните правила в гражданското и углавното съдопроизводство. Освен това никой не може да предяви иск по какъвто и да е спор пред околийския съдия,

преди да се обърне към общинския съд с молба за помирително разрешение на спора. Ако страните не се спогодят, недоволната страна вече може да предяви иск на общо основание. Всички тѣжби за престѣпления от частен характер, подсѣдни на околийския съдия, преди да се разгледат от него, се изпращат на общинския съд с цел спогодба на страните.

Реформата в съдебната област засяга преди всичко устройството на съдилищата и тяхното териториално разпределение. Няколко месеца след началото ѝ мировите съдии от 149 са съкратени и трансформирани в 83 околийски съдилища с 135 съдии. Съществуващите до преврата 26 окръжни съдилища са преобразувани в 7 областни съдилища, а броят на съдиите е намален от 162 на 130. В трите апелативни съдилища числеността на магистратите се запазва, докато съставът на ВКС е увеличен от 27 на 35 съдии.^{xlii}

Структурните и организационни промени дестабилизируют и разстройват правосъдието и го отдалечават от провъзгласената цел „по-бързо, по-достойно и по-евтино правораздаване.“^{xliii}

Първите резултати от реформата не убеждават обществото и правната общност в необходимостта и ползата от нея. Особено силно е недоволството на адвокатското съсловие. Пловдивската адвокатска колегия я определя като неоправдана и необоснована. Тя възразява срещу начина на приемане на законите „набързо, без публично обсъждане и знание и без участие на целокупната правна мисъл“. В резолюцията ѝ от 15 декември 1934 г. се поставя акцент върху практическите последици от създаването на околийските съдилища, а именно – затрудняване на населението, оскъпяване на правораздаването, ограничаване възпитателното влияние на правосъдието.^{xliv} Управителният съвет на Съюза на българските адвокати (м. май 1935 г.), а след него и XIII-то общо годишно събрание на Съюза (м. юни с. г.) стигат до генералния извод, че продължаването ѝ ще нанесе „непоправими вреди не само на правосъдието, но и на правното чувство на народа“. Намалването на броя на окръжните съдилища се определя като грешна стъпка, която ще се отрази отрицателно на правораздаването, няма да доведе до реални икономии, а по-скоро ще отдалечи и оскъпи правосъдието за населението. По този начин се аргументира предложението всички приходи да останат във ведомството. Събранието алармира и за опасността от

понижаване на качеството на правораздаването, особено в околийските съдилища, вследствие разширяването на тяхната компетентност и на ниския ценз на помощник-околийските съдии, който е равен или под този на мировите съдии. То настоява да се върне старата съдебна уредба, като по-добра, по-ефективна и доказала се в практиката.^{xlv}

Негативните резултати от реформата са в центъра и на общественото внимание. Кметове, адвокатски съвети, инициативни комитети, общественици от Севлиево, Етрополе, Оряхово, Ловеч, Троян, Тетевен и други градове в телеграми и писма до министър-председателя, до министъра на правосъдието, до парламента настояват за възстановяване на мировите и окръжни съдилища в тях.^{xlvi} Те отразяват недоволството на населението и обществеността в тях от закриването на съществуващите съдилища и лишаването на гражданите от правни услуги на място. Това е основната причина за постепенното увеличаване на броя на съдилищата.

Под натиска на професионалното съсловие и на общественото мнение, правителството на Андрей Тошев приема Наредба-закон за изменение и допълнение на наредбата-закон за устройството на съдилищата – от 16. VIII. 1935 г. (министър Ангел Карагъзов).^{xlvii}

С новата Наредба-закон се запазват съществуващите съдебни учреждения – околийски, областни и апелативни съдилища и ВКС, както и общинският съд във всяка община. Ведомствата и седалищата на околийските съдилища съвпадат с тези на околийските управления. От м. юли 1937 г. участъците на околийските съдилища се определят от съответните областни съдилища в общо разпоредително заседание.^{xlviii}

Областните съдилища са увеличени на 16. Те са разположени в градовете: София, Пловдив, Пазарджик, Хасково, Стара Загора, Ямбол, Бургас, Варна, Шумен, Русе, Търново, Плевен, Враца, Видин, Кюстендил и Горна-Джумая (Благоевград).

Седалищата на трите апелативни съдилища са в София, Русе и Пловдив. Ведомството на Софийския апелативен съд обхваща районите на Софийския, Врачанския, Видинския, Кюстендилския и Горноджумайския областен съд. Границите на Русенския апелативен съд включват територията на областните съдилища на Русе, Варна, Шумен, Търново и Плевен. Ведомството на Пловдивския апелативен съд се

разпростира върху районите на Пловдивския, Пазарджишкия, Хасковския, Стара-Загорския, Ямболския и Бургаския областни съдилища.

Последните промени в съдебната карта се правят в началото на 40-те г. на XX в. На 29.I.1941 г. е обнародван Законът за изменение и допълнение на Закона за устройството на съдилищата, разработен под ръководството на министър Васил Митакوف. След 14-годишно прекъсване това е първият съдоустройствен закон, обсъждан и одобрен от НС. Една от причините за създаването на закона е необходимостта да се открият нови областни съдилища след присъединяването на Южна Добруджа към царството, както и разширяването на съдебната мрежа в Югозападна България,^{xlix}

С него се увеличава броят на областните съдилища от 24 на 29, след откриването на такива в градовете: Дупница, Неврокоп, Силистра, Добрич, а преди тях – в Трън.¹ Неврокопският съд е присъединен към територията на Пловдивския апелативен съд. Областните съдилища в Трън и Дупница влизат в района на Софийския апелативен съд, а тези на Силистра и Добрич – в района на Русенския апелативен съд. Най-разгорещен и емоционален е дебатът по въпроса за откриване на областни съдилища в градовете Дупница и Неврокоп. Причината е не само липсата на ясни критерии за това, но и личната съпричастност и ангажираност на депутатите от двата града, както и на опонентите им от гр. Кюстендил.

Последните промени в районирането на съдилищата се правят с последния за този период Закон за изменение и допълнение на закона за устройството на съдилищата от 1 април 1943 г., свързан с името на министър д-р Константин Партов.^{liiii} По същество с него се ревизират основни идеи и принципи, заложи в предходния закон. Приемането му се налага и от необходимостта да се разпростре законодателната уредба на правораздаването в териториите на Вардарска Македония и Беломорска Тракия, върху които е установено българско административно управление.

С цел да се гарантира по-голяма сигурност на съдебните места и лица, броят и седалищата на околийските, областните и апелативните съдилища се определя чрез самия закон, в специална таблица към чл. 3. По този начин се премахват страничните фактори и влияния особено при утвърждаването на околийските съдилища, което

дотогава става чрез държавния бюджет. Нужни са 60 години, за да се осъществи тази разумна и необходима мярка.

Със закона се създават 130 околийски съдилища (две от тях не са открити – в гр. Кратово и в гр. Радовиш), 37 областни съдилища и 4 апелативни съдилища, в това число влизат и съдилищата в новоосвободените земи. Такива са: Скопският апелативен съд, областните съдилища със седалище градовете Битоля, Велес, Гюмюрджина, Прилеп, Скопие, Струмица, Щип, както и 21 околийски съдилища. Броят на съдиите, прокурорите и съдия-следователите при съдебните учреждения се урежда с особен закон.

Районите на отделните съдилища се определят и изменят от общото събрание на по-горния съд. Възникналите спорни въпроси се решават от общото събрание на ВКС. Издадените определения от съответните съдилища се утвърждават от министъра на правосъдието.

При подготовката и обсъждането на закона УС на Съюза на българските съдии изказва мнение, че установяването на съдебната власт в новоосвободените земи и откриването на съдилища трябва да стане предпазливо и постепенно. На първо време да се открият само толкова съдилища и в такъв състав, какъвто нуждите налагат. Изразява и опасния относно качеството на правораздаване, предвид липсата на съдии. За такива се назначават адвокати, лица от български произход, бивши съдии в Югославия.

Съдбата на последните два закона е белязана от особено стечение на обстоятелствата. Д-р К. Партов, като председател на Софийския окръжен съд, е член на комисията, разработила закона от 1941 година. Двама от нейните членове – М. Габровски и С. Петков, влизат и във втората комисия. За първи път в историята на съдоустройството едно и също Народно събрание приема две поправки на ЗУС, предложени от две правителства. При това не става дума за козметични промени, а за съществени и сериозни изменения.

Нещо повече, министър д-р Партов недвусмислено изразява негативната си оценка към закона на своя предшественик. Според него „някои от възприетите нововъведения не само, че не се оказаха полезни, но допуснатите отклонения от твърдо установени основни начала създадоха за опасност в някои отношения да се принизи качеството на правораздаването, а заедно с това и престижът на съдебната власт”. Това

са тежки обвинения, които с още по-голяма сила важат и за народните представители, одобрили закона. Никола Мушанов нарича оценката на д-р Партов „доста строга и остра присъда“ както за предшественика му министър Митаков, така и за парламента. Това е „много осъдителен „комплимент“, заявява той, за онова Народно събрание, което преди 8 месеца гласува тия законоположения, а днес ще трябва същото Народно събрание да ги изменява, понеже те били много опасни за правораздаването в страната“. Законът възстановява изцяло принципа на достойнството като основен критерий при определяне на съдиите и прокурорите за представяне за назначение и повишение. Противопоставянето на двата принципа се избягва като принципът на старшинството „става мерило за качествата и способностите на кандидата дотолкова, доколкото продължителността на службата фактически е допринесла за усъвършенстване неговата всестранна подготовка като съдник“.^{liii}

Обобщавайки, можем да направим извода, че като цяло до 1934 г. има една стабилност на районирането и разположението на отделните съдилища. Това може да се отдаде, от една страна, на стабилността на административното деление на територията на държавата, а от друга – на съвпадането на интересите на политическите партии с целите на принципа за достъпно и близко до населението правораздаване. На второ място, промените, извършени след преврата от 19 май 1934 г. показват, че всяко рязко и мащабно действие в тази посока дестабилизира системата, затруднява нейната дейност и оказва негативно влияние върху положението на съдиите. Това от своя страна предизвиква силна обществена реакция, която налага постепенното връщане назад. На трето място подобни промени задължително изискват обсъждането им с правната общност и съобразяването с обществения интерес.

Бележки

i Временны правила за устройството на съдебната част в България. Утвърдени на 24 август 1878 лето от Императорския российский комиссарь, князя А. М. Дондукова-Корсакова, 1878, Книгопечатница на Яков В. Ковачевъ в Пловдив; Сборник закони. ч. 1. Закони по съдоустройството и съдопроизводството. С., 1888, 5-33; **Кугафан, Е. О., М. В. Лебедев, Ю. Г. Семигин.** Судебная власть России. История. Документы. т. III. М., 2003, 387 и сл.

-
- ii Стенографски дневници на II ОНС, I РС. С., 1880. с. 411; Вж. **Манолова, М.** Нормотворческата дейност на Временното руско управление в България (1877-1879). С., 2003, 144-172.
- iii Вж. **Караманов, Вл.** Принос към историята на нашите съдилища (Създаване и откриване на първите апелативни съдилища в България). – Съдийски вестник, 1941, април, бр. 8, с. 191-197; Обн. ДВ, бр. 5 от 28 август 1879 г.
- iv Вж. **Йочев, Евг.** История на Българската държава и право (от Освобождението до 40-те години на XX век). С., 2014, 27-31; **Манолова, М.** История на държавата и правото. Трета българска държава 1878-1944. С., 2001, 22-24; **Абрашев, П.** Гражданско съдопроизводство. Лекции. т. 1. Обща част. С., 1910, 35-36; **Яновски, Б.** Създаване на второинстанционните съдилища в България (1878-1879 г.). Годишник на СУ, ЮФ, т. 79, кн. 1, 1986, 14, 15.
- v Вж. **Велчев, С. П.** Върховен касационен съд. - В: Полувековна България 1878-1928. С., 1929, 124-126; **Габровски, М.** Организация на съдебната власт в България. - В: 60 години българско правосъдие (1878-1941). Юбилеен сборник. С., Министерство на правосъдието, 1941, с. 81.
- Яновски, Б.** Създаване на Върховен съд на България (1878-1879). Годишник на СУ, ЮФ, т. 80-81, 1990, 5-72.
- vi Обн. ДВ, бр. 45 от 28 май 1880 г.
- vii Пак там, бр. 47 от 2 юни 1880 г.
- viii Стенографски дневници на II ОНС, I РС, с. 409.
- ix Пак там.
- x Судебные уставы 20 ноября 1864 года с разъяснением ихъ по решениямъ Кассационныхъ департаментовъ Правительствующего сената. С.-Петербург, 1868.; Временные правила за устройството на съдебната част въ България. Утвърдени на 24 августъ 1878 лето от Императорския российский комиссаръ княз А. М. Дондукова-Корсакова. 1878. Книгопечатница на Яков В. Ковачевъ въ Пловдив; 1878.
- xi Вж. **Йочев, Евг.** Първият български съдоустройствен закон. Институтът на мировия съдия. – Право без граници, 2006, № 1-4, 121-130.
- xii Обн. ДВ, бр. 45 от 28 май 1880 г.
- xiii **Абрашев, П.** Цит. съч., с. 36.
- xiv Вж. **Караманов, Вл.** Принос към историята на нашите съдилища. Създаване на мировите съдилища и първите назначени мирови съдии в свободна България. – Съдийски вестник, 1941, септември, бр. 1, с. 15-18.
- xv Стенографски дневници на II ОНС, I РС, с. 424, 425.
- xvi Обн. ДВ, бр. 61 от 26 август 1881 г.
- xvii Вж. Караманов, Вл. Търновският апелативен съд (Неколкократното му откриване и окончателно закриване). - Съдийски вестник, 1941, декември, бр. 4, с. 91-93.
- xviii Обн. ДВ, бр. 16 от 12 февруари 1883 г.
- xix Пак там, бр. 91 от 21 август 1882 г.
- xx Пак там, бр. 117 от 12 октомври 1882 г.
- xxi Вж. “Държавен вестник”, бр. 17 от 21 февруари 1885 г.; Доклад до Негово Царско Височество Българският Княз Фердинанд I от Министерския съвет. С., 1907, с. 341, 342; Нашето правосъдие преди двадесет години и сега. - Юридически преглед, 1907, кн. 7, с. 486-487; Брънеков, И. По положението на съдиите. - Юридически преглед, 1908, кн. 6, с. 324.
- xxii Обн. ДВ, бр. 7 от 12.I.1899 г.

-
- xxiii Пак там, бр. 61 от 7 юни 1888 г.
- xxiv Пак там, бр. 104 от 17 май 1901 г.
- xxv Стенографски дневници на XI ОНС, I ИС, кн. I, с. 540, кн. II, с. 1052 и сл.
- xxvi Доклад до Негово Царско Височество Българския Княз Фердинанд I ..., с. 341; Доклад до Негово Величество Фердинанд I Цар на Българите по случай 25 г. от възшествието му на Българския престол 1887-1912 от Министерския съвет. С., 1912, с. 341, 342, 344, Приложения 1-7; Нашето правосъдие преди двадесет години и сега. - Юридически преглед, 1907, № 7, 486-487; **Тимошенко, Хр.** Дейността на съдилищата в цифри. - Юридическа мисъл, 1919, № 1, с. 50.
- xxvii Обн., ДВ, бр. 94 от 29.VII.1922 г.
- xxviii Стенографски дневници на XIX ОНС, III ИС, с. 571.
- xxix **Абрашев, П.** Реформите в устройството на съдилищата. - Юридически преглед, 1923, № 4-5, с. 154; **Абрашев, П.** Съдебни реформи. - Юридически преглед, 1922, кн. 6 и 7, с. 302.
- xxx **Стамболийски, Ал.** Земледелско управление. Първа година. Петнадесет часова реч на министър председателя Ал. Стамболийски, произнесена пред делегатите на XVI редовен земеделски конгрес. С., 1921, с. 56.
- xxxi Обн., ДВ, бр. 226 от 2 януари 1926 г.
- xxxii **Велчев, С. П.** Предпоставки за добро и бързо правосъдие. В Реферати и резолюции на Третия събор на Българските правници, състоял се в София на 6 и 7 май 1926 г., С., 1926, с. 138
- xxxiii Обн., Притурка към ДВ, бр. 38 от 19 май 1934 г.; бр. 42 от 25 май 1934 г.
- xxxiv Вж. **Пешев, Д.** Спомени. С., 2004, 66-67; **Георгиев, В.** Буржоазните и дребно буржоазни партии в България. 1934-1939. С., 1973, 70-90; **Мигев, Вл.** Утвърждаване на монархофашистката диктатура в България 1934-1936. С., 1977, 14-23, 47-56, 178-180; **Милкова, Ф.** Българската буржоазна държава след преврата от 19 май 1934 г.- В: Съвременна България. т. 2. С., 1985, 47-54; **Милкова, Ф.** История на българската буржоазна държава и право през периода 1918-1944 г. С., 1976, 111-171.
- xxxv **Цанков, Ал.** България в бурно време. Спомени. С., 1999, с. 244.
- xxxvi **Пешев, Д.** Цит. съч., 68, 80, 94-96; **Стателова, Е. Ст. Грънчаров.** История на нова България, 1878-1944. С., 1999, 521, 547, 575-576; **Димитров, И.** Българската демократична общественост, фашизмът и войната. С., 1976, 41, 242; **Георгиев, В.** Буржоазните и дребнобуржоазните партии в България..., 72, 160-165, 318, 351, 356; **Баламезов, Ст.** Проект за нова конституция. С., 1936, с. 10.
- xxxvii Обн., Притурка към ДВ, бр. 38 от 19 май 1934 г.; Вж. **Йочев, Евг.** Съдоустройството в България. История, принципи, институти (1879-1944). С., 2015, с. 312-316.
- xxxviii **Георгиев, К.** 19 май и новата държава. С., 1934, 14, 35-36; **Попзлатев, П.** Волята на нацията. С., 1934, 3-47.
- xxxix Обн., Притурка към ДВ, бр. 182 от 12 ноември 1934 г.
- xl Пак там, бр. 38 от 19 май 1934 г.; бр. 42 от 25 май 1934 г.
- xli Пак там.
- xlii Статистически годишник на Царство България 1942. С., 1942, 788-791.
- xliii **Пешев, Д.** Цит. съч., с. 72.
- xliv ЦДА, ф. 242 К, оп. 4, а. е. 796, л. 40.
- xliv Пак там, ф. 242 К, оп. 4, а. е. 796, л. 16-20, 28-38.
- xlvi Пак там, ф. 242 К, оп. 4, а. е. 796, л. 6-14, 40, 42-47; оп. 2, а. е. 1730, л. 1-129; а. е. 1732, л. 1-115.

xlvii Обн., ДВ, бр. 183 от 16 август 1935 г.

xlviii Пак там, бр. 139 от 1 юли 1937 г.

xlіх ЦДА, ф. 242 К, оп. 4, а. е. 317, л. 2-3, 9-10; Стенографски дневници на XXV ОНС, II РС, 921, 922.

l Обн., ДВ, бр. 21 от 29 януари 1941 г.

li Пак там, бр. 72 от 1 април 1943 г.

lii Стенографски дневници на XXV ОНС, IV РС, с. 1069-1070.

liii Пак там, с. 1062 и сл.